

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 907-940

Pozitivist Modern Dünya Görüşü ve Kur'ân'ın Genel Kabulleri Bağlamında Başarılı İnsan Portresine Mukayeseli Bir Bakış

A Comparative Look at the Portrait of Successful People in the Con-text of the Positivist Modern World View and the General Acceptance of the Qur'an

Fatih ÇELİKEL

Dr. Uzman Öğrt., Meb, Şehit Mehmet Şenol Çiftçi İ.H.O.

Dr. Specialist Teacher, Meb, Martyr Mehmet Şenol Çiftçi İ.H.O.

fatihce81@hotmail.com

ORCID: 000-0002-5301-3046

DOI: 10.47424/tasavvur.1321580

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Eylül / September 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Çelikel, Fatih. "Pozitivist Modern Dünya Görüşü ve Kur'ân'ın Genel Kabulleri Bağlamında Başarılı İnsan Portresine Mukayeseli Bir Bakış". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 2 (Aralık 2023): 907-940.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1321580>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Başarı bazı kriterlere göre yapılan değerlendirmenin neticesinde ortaya konulan olumlu sonuçtur. Bu konudaki kriterlerin değişmesi, insanın başarı durumu değerlendirmesini doğrudan etkileyecektir. Günümüz dünyası genel itibariyle modern bakış açısının hâkim olduğu bir dönemi yaşamaktadır. Bu yüzden insan başarısı ile ilgili değerlendirmeler genellikle bu bakış açısı üzerinden yapılmaktadır. Modern dönemin kutsaldan uzaklaşan algısında varlık, maddeden ibaret olduğu için, başarının en birinci kriteri de maddî kazanımlardır. Ancak Kur'an'ın varlık tasavvuruna göre madde, varlığın sadece bir boyutudur. Bu sebeple Kur'an'ın başarı kriterleri, kutsal ve metafiziği dışlayan modernitenin kabul ettiği kriterlerden farklıdır. Bu durumda başarılı insanın hangi özellikleri taşıması gerektiği konusu gündeme gelmektedir. Bu makalede, modernitenin sadece maddeyi temele alan dünya görüşü bağlamında Kur'an'ın değerler manzumesi ve çizdiği başarılı insan profili mukayeseli bir bakış açısıyla incelenmektedir. Bu inceleme özellikle özgürlük, iyi/doğru iş, başarı, şehitlik gibi kavram ve değerlerin Kur'an'daki ve pozitivist modern düşüncedeki karşılıkları üzerinden yapılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın genelinde tespit, analiz ve mukayese yöntemleri kullanılmaktadır. Bu çalışma ile teoride modernite ve Kur'an'ın genel anlayışları içerisinde başarı kriterlerinin neler olduğunun tespit edilmesi, böylelikle modern zamanlarda yaşayan günümüz insanına hayatını hangi anlayış ve değerler üzerine inşa ettiği ile ilgili bir tahkik imkânı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Modernite, İnsan, Başarı.

Abstract

Success is a positive outcome resulting from an evaluation based on certain criteria. Changes in these criteria will directly affect people's assessment of success. Today's world is living in a period dominated by a modern point of view. Therefore, evaluations of human achievement are usually made from this perspective. Since existence is composed of matter in the desecrated perception of the modern period, the first criterion of success is material gains. However, according to the Qur'an's conception of existence, matter is only one dimension of existence. For this reason, the success criteria of the Qur'an differ from the criteria accepted by modernity, which excludes the sacred and

metaphysics. In this case, the issue of what characteristics a successful person should have comes to the fore. In this article, the values of the Qur'an and the successful human profile it draws are examined from a comparative perspective in the context of the worldview of modernity that is based only on matter. This examination will be tried to be made through the equivalents of concepts and values such as freedom, good/right work, success and martyrdom in the Qur'an and positivist modern thought. Detection, analysis and comparison methods are used throughout the study. This study, aims to determine what the success criteria are in the general understanding of modernity and the Qur'an in theory, so that today's people living in modern times will be able to provide an opportunity to inquire about what understanding and values they have built their lives on.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Modernity, Human, Success.

Giriş

Modernite, Aydınlanmadan yirminci yüzyılın sonuna kadar devam eden, karakterini; bireyselleşme rasyonelleşme, sekülerleşme, demokratikleşme ve bilimsel düşüncenin gelişimi gibi unsurların oluşturduğu dönem olarak tarif edilmektedir.¹ Genel dünya görüşü olarak kilise ve onun temsil ettiği dünyaya ve kavramlara başkaldırı olarak Batı'da ortaya çıkmış bir süreci ifade etmektedir. Kökeni Rönesans'a kadar uzanan bu olgu, Aydınlanma ile birlikte güçlenmiştir. Günümüze gelindiğinde ise moderniteden etkilenmemiş bir toplum, coğrafya, kültür havzası kalmamıştır. Yaygınlık açısından küresel bir etki gösteren modernlik, yoğunluk açısından günlük yaşamın en özel ve kişisel özelliklerini değiştirme aşamasına ulaşmıştır.²

Gerçekliğin fizikî âlemden ibaret olduğu kabulünü sorgulanamaz ve vazgeçilemez bir hakikat olarak kabul eden modern bilim anlayışı³ üzerine yükselen modernizm, insanlık için doğru olarak belirlediği ilkeleri bu kabule göre inşa etmiş, değerler sistemini de bu ilkelere göre dizayn etmiştir. Hayati-

¹ Anthony Giddens - Philip W. Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, çev. Ali Egin, (Ankara: Phoneix Yayınevi, 2018), 28.

² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 12-13, 27.

³ Ahmet Cevzci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 598.

nı, içselleştirdiği değerler doğrultusunda yaşayan insanoğlu geçmişte bir değer, daha çok ilâhî bir öğretiyeye dayanıyor olması sebebiyle benimserken, modern zamanlarla birlikte bu yetkiyi kendi uhdesine almış, başarı, kayıp, kâr, zarar, özgürlük gibi kavramların ve değerlerin içini çağdaş dünyanın kabulleri ekseninde doldurmuş, bir anlamda bunları yeniden üretmiştir.

Bu dünya var olduğu müddetçe insanoğluna hidayet etmek üzere gönderilen Kur'an-ı Kerim, ahkâm, ibadet ve inanç kitabı olduğu kadar ayrıca bir ahlâk kitabıdır. Ahlâkın temelinde bir değerler manzumesi olduğu gerçeği bizlere Kur'anî ahlâkın, Kur'anî değerler sistemi üzerine inşa edilmiş olması gerekliliğini hatırlatmaktadır. Bu noktada çağdaş değerlerin kutsandığı bir atmosferde yaşayan günümüz Müslümanının karşısına bir tarafta Kur'an'ın talim ve teşvik ettiği değerler manzumesinin diğer tarafta ise az veya çok bir şekilde hemen her kesimi etkisi altına alan modern değerlerin yer aldığı bir tablo çıkmaktadır. Günümüz Müslümanı böylesi farklı değerler dünyası karşısında kendisine bir rota belirlemek zorundadır. Her ne kadar bu değerler mutlaka birbirini nakz etmek zorunda olmasa da ilâhî menşeli bir değer ile meşruiyetini insanın kendisinden alan bir değer - aynı kavramla ifade edilse de - aynı olguyu ifade etmeyecektir. Dolayısıyla bu noktada zarf kadar mazrufun da incelenmesi gerekmektedir. Zira insan olmanın anlamını müdrük bir bireyden beklenen, hayatını üzerine inşa ettiği değerlerin muhtevasını, menşeni ve meşruiyetini doğru bir şekilde tespit etmesidir. Tersinden ifade edecek olursak; insan, yaşadığı hayatın hangi değerlere istinad ettiğini, bu değerlerin kaynağını ve doğruluğunu tahkik etmedikçe nasıl bir hayat sürdüğünün dolayısıyla nasıl bir insan olduğunun farkında olamayacaktır. Bu bağlamda Kur'an'ın başarı, kâr, zarar (kayıp), cömertlik, üstünlük, fazilet gibi değerlerin içini nasıl doldurduğu ve pozitivist modern dünya görüşünde bu kavramların karşılığının ne olduğunun mukayeseli bir bakışla incelenmesi hayati önem arz etmektedir.

Bu çalışma Kur'an'ın çizdiği başarılı insan profilinin, pozitivist modern anlayıştaki başarılı insan prototipi karşısındaki durumunu konu edinmekte ve bu iki prototipi mukayeseli bir bakış açısıyla incelemeyi hedeflemektedir. Yapılacak olan mukayesede, her iki anlayışın idealize ettiği dünya görüşü ve değerler sistemi esas alınacak, istisnâî durumlar söz konusu edilmeyecektir. Kur'an'ın çizdiği başarılı insan profilini tüm özellikleriyle incelemek bu maka-

lenin sınırlarını aşacağından tespit edilen temel kriterler ve özellikler üzerinden bir mukayese yapılacaktır. Bu noktada bu çalışmanın amacının kapsamlı bir modernite incelemesi olmadığına altını çizmek isteriz. Bu çalışma ile yapılmak istenen modernitenin pozitivist yüzü ile Kur'ân'ın dünya görüşü açısından başarılı insanın neye karşılık geldiğini ortaya koymaktır. Kanaatimizce moderniteyi tüm dünyayı dönüştürebilecek bir potansiyele ve etkinliğe ulaştırılan şey, başka pek çok faktörden önce modern bilim ve buna bağlı teknik gelişmelerdir. Bu gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olan modern bilim anlayışının dayandığı felsefe ise temelde pozitivistdir. Dolayısıyla çalışma boyunca yapılan mukayeselerde modern dünya görüşünün şekillenmesinde önemli bir rolü olan pozitivist anlayışın kastedilmiş olduğu, modernitenin bu yönüyle ele alındığı unutulmamalıdır. Yapılan incelemelerde literatürde konuyla ilgili böylesi bir çalışmayla karşılaşmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın günümüz insanına yaşadığı çağın hâkim zihniyetini tanıma ve hayatını neye göre sürdürdüğünü test etme imkanını sunması amaçlanmaktadır.

1.Moderniteye Genel Bir Bakış

Modern lafzının kökeni Latince “modernus” sözcüğüne dayanır. Modernus ise yine Latince’de “şimdi, hemen” manasındaki “modo” sözcüğünden türetilen bir lafızdır.⁴ Modern sözcüğü kavramsal düzlemde incelendiğinde, daima eski olandan farklı olana, ilerlemiş olana yani yeniye gönderme yaptığı görülür. Yeni bir çağı ifade etmesi yönüyle modernite kavramının kullanılışı, yerini Kantçı evrensel tarihte bulur, Hegel bu tarihe yeni bir biçim verir. Önceki dönemlerde Hristiyanlık döneminin pagan döneminden farklılığını ifade etmek üzere kullanılan modernus kelimesi, Hegel tarafından modernity (modernite) şeklinde “yeni dünya, Reform ve Rönesansı” orta çağlardan ayırıştırarak için geliştirilir.⁵ Bu kavramla kastedilen zaman dilimi, Rönesans ve Reform, Yeni Dünya'nın bulunuşu gibi olayları yani orta çağ ile modern zamanlar arasındaki kesişimi bir diğer ifadeyle tarihi eşiği ihtiva eder. Bazı yazarlar moderniteyi Rönesans ile sınırlasalar da bunun tarihsel bir kesinlik ifade etti-

⁴ Sezgin Kızılcılık - Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü* (İzmir: Saray Kitabevleri, 1996), 385; Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 88.

⁵ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 65.

ğini söylemek mümkün görünmemektedir. Zira bu konuda farklı dönemlere atıf yapıldığı da bilinmektedir.⁶ Bununla birlikte Hegel'in modern sözcüğünü Hristiyan Almanlara ait dünyayı tanımlamak için de kullandığı dikkate alındığında, bu kavramın mekânının Avrupa kıtası olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi Hint medeniyeti, Çin uygarlığı yahut Doğu bilimi için 'modern' kavramı kullanılmamaktadır.⁷

İlerleme ve yenilik modernitenin adeta itici gücüdür ve modernlik düşüncesinin özünde gelenekle bir karşıtlık yer almaktadır. Her ne kadar modern toplumların en moderninde dahi gelenek bir şekilde rol almaya devam etse de bu rol, sanıldığı kadar kayda değer bir mahiyet arz etmemektedir. Zira gerekçelendirilerek haklılık kazandırılmış bu gelenek dahi iğreti giysiler içerisinde bir gelenektir ve kimliğini modernitenin düşünümSELLİĞİNDEN alır.⁸ Özetle tarif etmek gerekirse modernite, on beşinci ve yirminci yüzyıllar arasında gerçekleşen entelektüel, sosyal ve kültürel dönüşümü ifade eden sosyal bir olgudur.⁹ Bununla birlikte bu kavram aşırı derece genelleştirilmiştir ve bünyesinde farklı sosyal süreçleri barındırdığı için analitik olmaktan ziyade büyük ölçüde betimleyicidir.¹⁰

1.1.Modernitenin Tarihi Serüveni

Modernite pek çok toplumsal olgu gibi bir anda ortaya çıkmamış, kendisini besleyen olaylar zinciri, teorik sâikler vb. etkenler neticesinde teşekkül etmiştir. Bu olguyu şekillendiren tarihsel arka plan; özetle Rönesans, Akıl Çağı, Aydınlanma Çağı, İdeolojiler Çağı başlıkları altında incelenebilir.

Rönesans: Modernitenin fitilini ateşleyen Rönesans, genel olarak, Avrupa'da on beşinci yüzyıl ile on altıncı yüzyılda yaşanan Antik Yunan felsefesine dönüş eşliğinde skolastik düşüncenin reddedilip, bunun yerine natüralist

⁶ Fatmanur Altun, "Modernite ve Modernizm: Batı-İçer Bir Tartışma", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 6 (2) (2021), 99.

⁷ Şeyhmus Demir vd., "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2008), 77-78.

⁸ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 42-43.

⁹ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite*, 72. Giddens kendi tanımında modernlik sürecinin başlangıcı olarak on yedinci yüzyıla işaret eder ve Avrupa menşeli oluşuna vurgu yapar. Ona göre bu süreç devam etmektedir. Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 9-10.

¹⁰ Giddens - Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, 28.

bir anlayışın ikâme edildiği dönem olarak tarif edilmektedir. Rönesans felsefesi insan merkezlidir. Pozitif, empirist bilgi anlayışının benimsendiği Rönesans felsefesinde insan zihni sadece pasif bir alıcı olarak görülmemiş, zihni etkinliği öne çıkararak aktivizm, iradecilik ve bireycilik ile birleştirilmiştir.¹¹

Akıl Çağı: Aydınlanma'nın kaldıraç gücü olarak nitelenen Akıl Çağı, akli her alanda merkeze alan, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan zaman dilimini ifade eder. Bu çağın karakteristiğini şekillendiren üç önemli kabul bulunmaktadır. Bunlar; ezeli ve ebedî doğruların teşkil ettiği rasyonel bir düzen vardır, insan zihni bunları idrak edebilecek kapasiteye fazlasıyla sahiptir, insanın bu doğruları anlayacak zihni, ayrıca bu doğrular temelinde tercihte bulunmaya yetkin bir iradesi vardır.¹²

Aydınlanma çağı sonraki dönemler açısından daha merkezî bir öneme sahip olması hasebiyle bu dönemi diğerlerine kıyasla daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışacağız.

Aydınlanma Çağı: Avrupa'da akli mutlak otorite kılma ve bireyin bilincini bilginin ışığında aydınlatma doğrultusundaki çabalarıyla temâyüz eden kültürel bir döneme tekâbül etmekte, bilimsel keşif ve felsefî eleştiri çağı olarak tarif edilmektedir. Bu dönem bazılarınca on yedinci yüzyılın ikinci yarısında başlayıp, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğini kapsarken,¹³ bazılarına göre Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilen dönem on sekizinci yüzyıldır.¹⁴ Bununla birlikte gerçek Aydınlanmanın on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında eytişimsel ve tarihsel özdekçiliğin açıklanmasıyla gerçekleştiğini öne sürenler de bulunmaktadır.¹⁵

Aydınlanmayı başlatan soru aslında daha önceleri de gündem olmaktadır. Ne var ki insan varlığının anlamı ve bu dünya içerisindeki yeri sorunu on sekizinci yüzyılda en geniş ölçekte ele alınmış, bu soruna verilen yanıtların ve

¹¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 737; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (Ankara: Remzi Kitabevi, 1993), 181-182.

¹² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 31.

¹³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 88.

¹⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 327; Demirel, "Tarihte Bir Kırılma: Modernite", 18.

¹⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (Byy. Remzi Kitabevi, ts.), 1/117.

bunlara temel olan düşüncelerin Batı dünyasının kültüründe çok derin etkileri olmuştur. Rönesanstan bu yana gelen ve Aydınlanma ile birlikte olgunlaşan akılcılık ile insanoglu pozitif bilimlerde ilerlemesinin neticesi olarak doğa üzerinde egemen olmuştur. Artık yapılması gereken şey doğa karşısında başarı kazanan aynı akıllı, kültür dünyasına da uygulamak, matematik doğa bilimine paralel olarak kültür bilimlerini de kurmak, kültür dünyasını da akılla aydınlatıp ona akılla egemen olmaktır.¹⁶

Aydınlanmanın modern toplumların oluşmasında önemli bir rolü olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bu durumda Aydınlanmaya karakterini veren eğilimlerin modern toplumlara da dolaylı yoldan şekil verdiğini söylemek mümkündür. Peki Aydınlanmaya karakterini veren başlıca eğilimler nelerdir? Aydınlanma genel bir biçimde değerlendirildiğinde kendisine ana rengini veren başlıca akımların, hümanizm, deizm, ateizm, ilerlemecilik, akılcılık ve evrenselcilik olduğu söylenebilir.¹⁸

Aydınlanmanın temel din anlayışı, "akıl dini" şeklinde ifade edilebilir. Buna göre akıl dini, akılla bulunmuş olan aklın benimsediği dindir ki kanaatimizce bunun sonucu akıllı tanrılaşmaktır. Her ne kadar Locke ve Wolff gibi bazı Aydınlanmacı düşünürler akıl dinini, vahye dayalı bir din olan Hristiyanlıkla uzlaştırmaya çalışmış olsa da diğerleri böyle bir uzlaşmaya ihtiyaç duymaksızın yegâne ve doğal din olarak akıl dinini kabul eder. Bunlar genelde deistlerdir.¹⁹

İdeolojiler Çağı: Felsefe tarihinde 19. yüzyıla verilen ad olarak bilinen İdeolojiler Çağı, Varoluşçuluk (Egzistansiyalizm) olarak da isimlendirilir.²⁰ Bu dönemin düşünürlerine örnek olarak Kant, Nietzsche, Hegel, Marx gibi isimler zikredilebilir. Dünyada insanı mutlu etmeyi hedef edinen ve yeryüzünde bir cennet sunma vaadinde bulunan birbirine zıt ideolojilerin çoğunluğu netice olarak totaliter rejimler üretmekten kendini kurtaramamıştır. Dinin kitleleri uyutan bir afyon olarak görüldüğü bu dönemde bazı ılımlı yaklaşım-

¹⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 326-327.

¹⁷ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi* (İstanbul: İletişim Yayınları 2001), 15-16.

¹⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 88-89.

¹⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 362.

²⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 449.

lar olsa da bütün bu ideolojilerin ortak noktası sekülerizme olan bağlılıklarıdır.²¹

Modernite: Bazı araştırmacılara göre Modernite 1630-1940 yılları arasında kapsamaktadır. Bundan sonrası ise postmodernite olarak isimlendirilmelidir. Bazılarına göre ise feodalizm sonrası Avrupa’da ortaya çıkan, yirminci yüzyıla gelindiğinde dünya çapında etkiye sahip olan kurumları ve davranış biçimlerini ifade eden bir dönemdir ki bu kabaca sanayileşmiş dünyaya karşılık gelen bir dönem olarak anlaşılabilir.²² Bu sınıflandırmadan hareketle dünyanın çoğu kesiminin henüz modern dönemi idrak ettiğini dolayısıyla bu dönemin postmodernite ile birlikte varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Anlamlandırmayı aşkın olandan soyutlayan pozitivist modern dünya görüşünün varoluşla ilgili; “insan nedir, niçin buradadır, ölüm sonrası hayat var mıdır?” gibi sorulara tamamen maddî gerçeklikler üzerinden yanıtlar üretmeye çalıştığı ve çoğu zaman üretmiş olduğu cevaplara “bilimsel” etiketini yapıştırdığı öne sürülmektedir.²³

1.2.Modern Bilim

Modern bilimin temelleri, Kopernik’in kozmolojide başlattığı, Kepler ve Galilei’nin araştırmaları ile devam eden süreçle atılmıştır. Kilisenin tartışmasız otoritesine bir başkaldırı olarak başlayan bu süreçte, yapılan araştırmalar neticesinde tabiat olaylarının aşkın bir güce bağlanmadan doğal nedenlerle açıklanabileceği kabul edilmiş, deney ve tümevarım yönteminin gerçekliğe ulaşmanın ve ilerlemenin yegâne yolu olduğu düşünülmüştür. Bilimin modernleşmesi sürecinin başlangıcındaki faaliyetleri tamamen entelektüel çabalardan ibaret görmek doğru değildir. Sürecin içerisinde bu alandaki bilimsel çalışmalar ve entelektüel faaliyetler temel belirleyici olsa da herhangi bir üst gaye olmaksızın sadece pratikteki ihtiyaçları giderme güdüsü ile yapılan çalışmaların da bilimin modernleşmesine katkı sunduğu söylenebilir. Söz gelimi deniz ticareti ile uğraşanlar, rüzgarların hareketlerini, pusula göstergelerini Batlamyus’un küresel atlasını yerinden etmek için değil, kendi ihtiyaçlarını

²¹ Demirel, “Tarihte Bir Kırılma: Modernite”, 18.

²² Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik*, çev. Ümit Tatlıcan, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 28-29. Ayrıca bk. Giddens - Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, 29.

²³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 603; Demirel, “Tarihte Bir Kırılma: Modernite”, 18-19.

karşılama üzere öğrenmek istedikleri bilinmektedir. Dolayısıyla modern bilimin kaynağının sadece akademisyenlere değil, bir yan unsur olarak günlük ticaret, zanaat uygulamalarına da dayandığı söylenebilir.²⁴ Bu bağlamda pratik zeminin geleneksel bilim paradigmasını zorlamasının, daha büyük kuramsal değişikliklerin önünü açtığını söylemek mümkündür. Bu değişikliklerin en önemlisi varlık tasavvuruyla ilgilidir. Buna göre bilimin içeriksel olarak yönü önemli ölçüde değişmekte, varlık yalnızca niceliksel yapıya indirgenmektedir.²⁵

Modern bilim anlayışının merkezinde, mekanik dünya kavramı yatmaktadır. Bu kavram, evrenin belli yasalara göre işleyen kocaman bir aygıt olduğu düşüncesine dayanır. Bilim dünyasının benimsediği genel kabule göre, kâinat tamamen maddeden ibarettir, evrendeki tüm olaylar maddenin zaman ve mekandaki hareketince, maddenin hareketi de evrendeki güç yasalarınca belirlenir. Dolayısıyla maddî düzlemde fizikî evrende bir fenomeni oluşturan koşulların ve etmenlerin bilgisine ulaşmak, o fenomeni anlamının geçer şartıdır. Yani modern bilimde ereksel açıklamanın yerini mekanik açıklama almaktadır. Bir başka deyişle modern bilim, maddeyi ve varlık alanını kendi dışında değil de tamamen niceliksel yönden, kendi terimleriyle açıklayan bilim anlayışıdır.²⁶ Dolayısıyla evreni ve evren içerisinde gerçekleşen olayları uzay zaman dışında dış, üst, metafizik bir sebebe dayandırmanın bir anlamı yoktur.

Natüralist, pozitivist ve metaryalist bir yaklaşımı yansıtan bu anlayış Modern/Pozitivist bilim paradigmasının adeta âmentüsü ve temelidir. Özetle modern bilim, tartışmasız bir şekilde kabul edilen, olguların maddî gerçeklikten ibaret olduğu ve bunların ancak deney ve gözlem yoluyla anlaşılacağı varsayımına dayanmaktadır.

Öte yandan günümüze gelinceye kadar bilimin modernleşerek toplum üstü bir faaliyet olarak değerlendirilmesi ve bir anlamda mit hâline gelerek

²⁴ Patricia Fara, *Bilim Dört Bin Yıllık Bir Tarih*, çev.: Aysun Babacan, (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 134-135, 152.

²⁵ Yakup Kahraman, "Modern Bilim ve Din", *Milel ve Nihal Dergisi* 12/2 (2015), 152.

²⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 598; Alexandre Koyre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*, çev. Kurtuluş Dinçer (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994), 63; Dursun Bostan, *Aydınlanma ve Postmodernizm*. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 43.

sanat, eğitim, siyaset gibi pek çok alanda ayrıca ontolojik ve epistemolojik kurguların merkezinde yer almasında pratikte sunduğu büyüleyici teknolojinin payı göz ardı edilemez. Yorumlamacı sosyolojiyi doğal sosyolojiye yeğleyenlerin dahi bilimsel çalışmalardan kaynaklanan teknolojik gelişmelere bakarak toplum bilimlerini doğa bilimlerinin yoksul bir akrabası olarak görmesi pratikteki başarının zihinlerde oluşturduğu söz konusu etkiye çarpıcı bir örnektir.²⁷ Bütün bunlarla birlikte bilimin pratikteki göz alıcı başarısından beslenen bu algı, insanoğlunun bilim ile mutluluğu, maddi ilerleme ile manevi ilerlemeyi aynıleştirmek gibi bir yanılgıya düşmesine sebep olmuştur.²⁸

Modern bilimin önemli sonuçlarından biri hazcılığa alan açması ise bir diğeri maddî alana dair açıklamalarında Tanrı'yı adeta gereksizleştirerek, din karşısında kazanan tarafın kendi olduğunu kabul ettirecek başarılarla imza atmasıdır. Bu ise yukarıda dikkat çekildiği üzere modern bilimin dinin inanç yerine yeni bir inanç olarak bilimciliği ikame etmesini netice vermiştir.²⁹

Bu noktada modernite ile modern bilimi aynıleştirmenin kaba bir yaklaşım olduğu söylenebilir ancak bu bilim anlayışı ile yetişen modern insanın varlık tasavvurunun az veya çok bundan etkilenmesi veya buna göre şekillenmiş olması sürpriz değildir. Şayet modern bilim, moderniteyi oluşturan detay bir unsur olsaydı bu durumda böylesi bir yaklaşımın uygun olmayacağı söylenebilirdi. Oysa modern bilimin, moderniteyi oluşturan temel paradigmalardan olduğu ve günümüzde dahi modernizmin özü olarak anlaşıldığı bilinmektedir.³⁰ Dolayısıyla burada bir aynılık olmasa da ciddi bir etkinin ve belirleyiciliğin varlığından söz etmek mümkündür.

1.3.Modernitenin Ahlak ve Değer Anlayışı

Modern bilimin gelişimiyle birlikte artık insanoğlu, insana ait tüm değer yapısını yeniden inşa edebileceğine inanır olmuş,³¹ bu doğrultuda insana yön veren ahlâkî öğretilerin muhtevası çeşitli yaklaşımlar üzerinden yeniden durulmuştur.

²⁷ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 44-45.

²⁸ Kahraman, "Modern Bilim ve Din", 155.

²⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 599.

³⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 599.

³¹ Kahraman, "Modern Bilim ve Din", 153.

Modern ahlâkî öğretiler genelde öznelci-nesnelci, doğacı-heyecancı, sonuçu- ödevci öğretiler olmak üzere üç kategoride mütalaa edilebilir. Ancak bütün bu öğretiler, kaynağı itibariyle beşerîdir ve mütekâmil normatif bir ahlak sistemi kurma konusunda yetersizdir. Söz gelimi heyecancı kurama göre ahlaki yargılara ilişkin duygular, yemekten sonra hissedilen hoşnutluk duygusuna benzetilir. Buna göre yemekten hissedilen hoşnutluğun doğru ya da yanlış olarak nitelenemeyişi gibi, ahlaki yargılara yönelik olan duygular da doğru ya da yanlış olarak nitelenemez. Yahut öznelci kurama göre “hırsızlık yanlıştır” gibi en temel ahlaki yargıların dahi doğru veya yanlış olduğu söylenemez. Ne var ki ahlakta öznelciliğin, değer rölativizmini meydana getirdiğini bunun ise önlenemez problemlere temel oluşturduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Nesnelci kuramda ahlâkî yargıların genel geçer bir mahiyet arz edebileceği savunulur. Ancak burada da kuramın belirleyicisi ve bu yargılara anlam atfeden insan olduğu için bu yargıların neden genel geçer doğru kabul edileceği sorusunu tatmin edici bir şekilde cevaplamak mümkün görünmemektedir.³²

Modern ahlak kuramlarının ahlak anlayışlarını, metafiziği dolayısıyla ilâhî otoriteyi ve ahireti yok sayarak temellendirmeye çalışmaları tabii olarak pek çok problemi gündeme getirmiştir. Söz gelimi ilâhî otoritenin yerini vicdanın aldığı, inançların ve değerlerin rolünün akla devredildiği modern dünyada, aşkın olan içkin hâle getirilip dünyevileştirilmiştir. Buradaki en önemli sorun ise ahlâkın kaynağı problemidir. Zira ontolojik olarak kendisinden üst seviyede bir kaynağa dayanmadığı müddetçe insanoğlunun normatif ahlâk kurallarını temellendirmede boşluğa düşmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda Dostoyevski'nin Karamazov Kardeşler'de “Tanrı olmasaydı her şey mubah olurdu.” şeklinde formülize edilebilecek ifadeleri,³³ bahsini ettiğimiz gerçeğin veciz bir ifadesidir.³⁴

Modernitenin her şeyi maddeye indirgeyen varlık tasavvuru, bilim anlayışına da ahlâk tasavvuruna da yansımış, insanın rasyonel olmayan yönleri

³² Mehmet Vural, *İslâm Ahlâkı ve Modern Ahlâk Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 347-348.

³³ Fyodor Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*, çev. Nihal Yalaza Taluy, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 868, 890.

³⁴ Vural, *İslâm Ahlâkı ve Modern Ahlâk Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış*, 381.

ihmal edilmiş, metafizik boyutu görmezden gelinmiştir. Bu yüzdendir ki, fiziksel görünüş, bedensel hazlar gibi somut ve hissî olgular esas alınmıştır. Nitekim 1990 yılında yapılan bir araştırmada Batı Avrupa'da Tanrıya inananların oranı %70 olmasına rağmen ölüm sonrası diriliş ve ahiret inancının yaklaşık olarak %35 seviyelerinde seyretmesi,³⁵ maddeci varlık tasavvuruna dayanan modern bilimin³⁶ inanç sahasında da etkili olduğunu gösteren dikkat çekici bir örnektir.

Konunun insan psikolojisiyle ilgili boyutu da pek iç açıcı değildir. Modernitenin bu sahada da ortaya koydukları sınırlıdır ve mevcut sorunları çözecek yeterliliğe sahip değildir.³⁷

2. Kur'an'ın Çizdiği Başarılı İnsan Prototipinin Özellikleri

Cenâb-ı Hak, yarattıklarının pek çoğuna üstün kıldığı insanoğluna³⁸ bu üstünlüğün altını dolduracak donanım ve kabiliyetler ihsan etmiştir ki bunların başında ruh gelir. Kimi müfessirlere göre Cenâb-ı Hakk'ın insanı iki eliyle yarattığını söylemesi,³⁹ onun bedeni gibi ruhunun da tamamen kendi sanatı olduğuna işaret eder.⁴⁰ Bedenin adeta dünyanın küçültülmüş bir örneği şeklinde yaratılması gibi insana manevi anlamda benzersiz bir potansiyel verilmesi de ilâhî sanatın iki boyutlu oluşundan kaynaklanır. Bu potansiyeli nedeniyle ki, insanoğlu bir çiçeği istediği gibi bir baharı istemekte, bir baharı arzu ettiği gibi cenneti de dilemektedir. Farklı bir mekândaki dostunu görmek istediği gibi ahirete intikal etmiş dostlarını da görmek istemektedir.⁴¹ Yine bir yakının çektiği sıkıntıdan etkilendiği gibi dünyanın en ücra köşesinde eziyete uğrayan insanlardan da müteessir olması da geniş ve hassas potansiyeli sebebiyledir. Ancak insana verilen bu potansiyel tek boyutlu olmayıp, kendisini

³⁵ Grace Davie, *Modern Avrupa'da Din*, çev. Akif Demirci, (İstanbul: Küre Yayınları, 2000), 27-28.

³⁶ Günümüzde de hakim olan modern bilim anlayışında genel olarak canlılığı sağlayan ilk nedenin bilinmemesinin bunda payının olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

³⁷ Adnan Aslan, "Modernite Dine Bir Alternatif Olabilir mi?", *Rıhle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 24.

³⁸ İsrâ 17/70.

³⁹ Sâd 38/75.

⁴⁰ Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 5/89.

⁴¹ Bedüzzaman Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2002), 319.

aşağuların aşağısına düşürebilecek veya en üst seviyeye çıkaracak bir mahiyete sahiptir.⁴² Allah bu denli değerli nimetlerle, sınırsız arzularla ve farklı kabiliyetlerle donattığı insanı başıboş bırakmamakta, kendisini gerçekleştirmesi için insanoğluna dünya hayatındaki bu nimetleri ne şekilde kullanması gerektiğini öğretmektedir. Peygamberler ve onlara verilen ilâhî kitapların tamamı, bu gayenin, yani insanın kendini gerçekleştirmesi, bu imtihan dünyasından alınmanın akıyla çıkması için birer rehber, birer vasıtaadır. Peki Allah'a göre başarının kriteri nedir? Bu sorunun cevabını aşağıdaki başlıklar altında mütalaa edeceğiz.

2.1. Kur'an'ın Çizdiği Başarılı İnsan Açısından Felâh Kavramı

Felâh lafzı sözlükte hayır üzere kalmak, kurtuluş, başarı anlamlarına gelir. Ezherî'ye göre (öl. 370/980) cennetliklere muflihûn (kurtulanlar, başarıya ulaşanlar) denmesinin sebebi, sonsuza değin orada kalma başarısına nâil olmalarıdır.⁴³ Bu lafzın ayrıca "yarmak" anlamına geldiği ve çiftçilere toprağı yarıp tohum ektikleri için fellâh denildiği aktarılır.⁴⁴ Kur'anî bir kavram olarak felâh, kişinin dini ve ahlâkî sorumluluklarını yerine getirmesi neticesinde dünyada elde edeceği başarı ve mutlulukla, âhirette nâil olacağı sonsuz kurtuluş ve saadeti ifade etmektedir.⁴⁵

Kur'an'da felâh lafzının if'âl babından türetilmiş olan أَفْلَحَ ve türevi sözcükler yaklaşık kırk yerde zikredilmektedir.⁴⁶ Bu ayetler incelendiğinde; iman etmek, namaz kılmak, zekat vermek, emanete riayet etmek, namuslarını korumak, sözlerinde ve anlaşmalarında doğru olmak,⁴⁷ doğruya davet etmek, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak,⁴⁸ ahirette gerçekleşecek muhasebende iyi amellerin ağır basması,⁴⁹ mal ve can ile cihad etmek,⁵⁰ i'sâr hasletine

⁴² et-Tîn 95/4-5.

⁴³ Cemâluddîn b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 2/547.

⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetu Hilâl, ts.), 3/233.

⁴⁵ Adil Bebek, "Felâh", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/300.

⁴⁶ Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Kâhire: Dâru'l-Kütübu'l-Misriyye, 1945), 480-481.

⁴⁷ el-Mü'minûn 23/1-8.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/104.

⁴⁹ el-A'râf 7/8.

⁵⁰ et-Tevbe 9/88.

sahip olmak,⁵¹ Allah'a ve Resûlune düşmanlık edenlere sevgi beslememek⁵² gibi çeşitli özelliklere sahip olanların kurtulacağı yani başarılı olacakları bildirilir.

Mü'minûn suresinin girişinde temel özellikleri itibariyle bir mü'minin taşınması gereken vasıflar zikredilir. Bu özellikler Kur'an'ın kurtulan, kazanan, başarılı mü'min prototipini oluşturmaktadır. Bu nitelikler sırasıyla; iman etmek,⁵³ derin bir huşû ile namaz kılmak, anlamsız faydasız işlerden uzak durmak, zekât vermek için faaliyette bulunmak, iffetlerini korumak, sözünde doğru, ahdinde emin olmak gibi hasletlerdir.⁵⁴

Konuyla ilgili olarak müfessirler bu ayetlerin Cenâb-ı Hakk'a, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inanan ve onun getirdiklerini onaylayan ve ayetlerde zikredilen niteliklerle donanmış olan mü'minlerin cennetteki sonsuz mutluluğu elde etme başarısına nâil olacaklarını anlattığını ifade ederler.⁵⁵ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ayetteki felâh kavramını "zafer kazanmak" yani başarılı olmak şeklinde tefsir etmesi, Kur'an'ın başarıyı nasıl tanımladığını göstermesi açısından manidardır.⁵⁶

Her ne kadar ilgili ayetler, başarılı olanların kimler olduğunu ve başarı için neyin ölçü alınması gerektiğini açık bir şekilde beyan etmiş olsa da ilgili

⁵¹ el-Haşr 59/9.

⁵² el-Mücâdele 58/22.

⁵³ İnsanın başarılı olarak anılabilmesi için atması gereken ilk adım, yaratıcısına inanmak ve O'nu tanımaktır. Kur'an'a göre gerçek başarının birinci kriteri budur. el-Câsiye 45/30. Kendisine gelen delillere gözünü kapayan insan, bu dünyada hangi parlak kazanımları elde ederse etsin Kur'an'a göre son derece başarısızdır. Âl-i İmrân 3/11; el-En'âm 6/12, 20; el-A'râf 7/72. Ancak bu noktada kendisine davetin ulaşmadığı veya sahil ve ilgi uyandırıcı bir surette ilâhî mesajın iletilmediği kişilerin konu dışı olduğunu belirtmek isteriz. Bu kişilerin durumu için bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* (Beyrut: Dâru'l-minhâc, ts.) 102-103; Metin Yurdagür, "Fetret", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/476-479.

⁵⁴ el-Mü'minûn 23/1-8.

⁵⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Kâhire: Dâru Hicr li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2001), 5/17; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2005), 7/451; Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 3/177; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1999), 23/258.

⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/174.

ayetleri bir de tarihi arka planına inerek anlamaya çalışmak sözünü ettiğimiz Kur'ânî perspektifi daha görünür kılacaktır. Nitekim bu ayetlerin nüzul ortamı dikkate alınmadığı müddetçe tam olarak kavranamayacağını öne süren Mevdûdî (ö. 1399/1979), âyetin nâzil olduğu vasatı şu şekilde tasvir eder: Bir yanda lüks ve refah içerisinde yüzen, o günün mevcut lezzetlerinden alabildiğine yararlanan ve işleri sürekli yolunda giden Mekke'nin kibirli müşrikleri, diğer yanda ise çoğunluğu zaten yoksul ve kimsesizlerden oluşan, sıradan bir hayat sürmenin bile kendileri için lüks olduğu müslümanlar vardır. İşte tam bu vasatta nâzil olan *فَذُفِّحِ الْمُؤْمِنُونَ* "Şüphesiz mü'minler kurtuldu, gerçek başarıya ulaştı"⁵⁷ ifadesi inkârcılara başarı ve başarısızlığın gerçek kriterinin onların zihinlerindeki gibi olmadığını anlatır. Bu, onların övündükleri, zihinlerinde doğru yolda olmanın ve başarılı olmanın ölçütü olarak kodladıkları şeylerin, tamamen yanlış değerlendirmelere dayandığını gösteren ilâhî bir manifestodur. Çünkü onların başarı kriteri olarak gördükleri şeyler, mahiyeti gereği geçici ve sınırlı olup, sonucu ise hüsrandır. Dolayısıyla biçmiş oldukları roller hiç de kendilerinin tevehhüm ettiği gibi değildir, zâhiren kazananlar kayıpta, kayıpta olanlar ise büyük bir kazanç içerisinde.⁵⁸

Kur'ân'ın o günkü inkârcıların değerler dünyasında yapmış olduğu bu devrim, üzerinde ciddi bir şekilde durulması gereken bir kırılma noktasıdır. Bunu kavrama adına bir an için o güne gittiğimizde, hayatları her an tehlikede olan, ibadetlerini bile açıktan yapacak bir imkâna sahip olmayan, kısaca zâhiren acınacak bir durumda olan yoksul mü'minleri ve karşılarında neredeyse her istediğini elde edebilen, her biri o coğrafyanın küçük birer kralı hükmündeki inkârcıları görürüz. Maddî şartlar açısından mü'minler için dünyevî başarının adeta imkânsız görüldüğü bir tablo söz konusudur. Ancak Kur'ân ortaya koyduğu perspektifle mü'minler için hiçbir ışığın görülmediği tabloyu tamamen tersine çevirmektedir. Kur'ânî tabloya bakıldığında işkence altında ölen Sümeyyeler, Yâsirler veya sürekli hakarete, aşağılanmaya maruz kalan mü'minler başarılı sayılmaktayken, zevk ve refah içerisinde hayat sürerek bu dünyadan göç eden müşrikler başarısızlığın timsali olarak gösterilmektedir. Bu aslında hayatı sadece bu dünya ile sınırlayan zihinlerin bir anlamda alt üst olmasıdır. Hatta Kur'ân'ın ortaya koyduğu ölçü o günkü müşrikler kadar bu-

⁵⁷ el-Mü'minûn 23/1.

⁵⁸ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 3/398.

günün seküler modern insanı için de şok edici bir etkiye sahiptir. Zira modern insan da tıpkı o günün inkârcısı gibi, başarı ile dünyevi kazancı eşitlemesi sonucu kazandıkça başarılı olduğu vehmine kapılmakta, hayatını tamamen bu anlayış üzerine inşa etmektedir. Adeta üzerinde büyük bir konsensüsün olduğu bu anlayış, derecesine göre müslüman bireylerin dahi zihinlerini işgal etmektedir.

Şu bir gerçektir ki modern insanın maddî sahada ve teknolojiye kaydettiği ilerleme kendisine inanılmaz bir güven sağlamıştır. Başarıyı fizikî alemdeki üstünlükle, yani teknik güçle ve teknolojik ilerlemeyle eşitleyen modern insana göre madem kendisi başarılıdır o halde doğru yolda olan kendisidir. Madem kendisi doğru yoldadır şu hâlde karşısında duranlar yanlış yolu temsil etmektedir.⁵⁹

Bu anlayış o kadar güçlü ve yaygındır ki artık sisteme uyumlu bireyler olmak ve bu değerleri benimsemek günümüz dünyasının normalidir. Bu yüzden ki modernitenin bireylere biçtiği değer; kişinin geliri, çalıştığı kurum, yetenekleri, gücü ve kişisel kimliğinin modernizmin kurumlarının yerleşik normlarıyla mikro düzeyde uyuşmasına bağlıdır. Şayet bu noktada bir doku uyuşmazlığı olursa bunun sonucu, “elverişli iyi yaşamın” dışına atılmaktır. Modernitenin istediği insan tipi olamayan kişi, toplum tarafından, “yabancı” (ya da “öteki”) muamelesine uğramayı göze almalıdır. Bununla birlikte kişinin isminin, sahip olduğu maddî statüyü gösteren sembollerden - örneğin evinden - sonra telaffuz edildiği bir dünyada (statü dünyası),⁶⁰ insanın sosyal yaşamla artık “etiketleri” muhatap olmaktadır. Modernitenin sunduğu “paket programlar” içerisinde yaşayan insan aslında kendisini - veya gerçekliğini -

⁵⁹ Aslan, “Modernite Dine Bir Alternatif Olabilir mi?”, 22.

⁶⁰ Statülere ve statü sembollerine olan düşkünlük, modernitenin insanı sürüklediği tatminsizlikle birlikte; insanın kendi değer dünyasıyla “içerlek” bir şahsiyet oluşturamaması ve edindiği statüyü kişilik olarak içselleştirmesinin tezahürüdür. Tüketim toplumu olarak nitelendirilen modern toplumlar, sözü edilen bu özelliği idealize etmekte ve insanları bu yöne doğru kamçulamaktadır. İsmail Göktürk - Mustafa Ünalın, “Modern ve Geleneksel Değerler Arasında Yabancılaşan İnsan”, *Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 11/9 (Aralık 2006), 138-139.

değil, kalabalıkları, nesneleşmeyi, sıradanlığı yaşadığının çoğu zaman farkında değildir.⁶¹

2.2. Kur'an'ın Çizdiği Başarılı İnsan Profili Açısından Şehid Kavramı

Şehîd lafzı, lügatte “bir yerde hazır bulunmak, bildiğini söyleyip tanıklık etmek, bir olaya şahit olmak” gibi anlamlara gelen şehâdet (şühûd) masdarından türetilmektedir.⁶² Dinî bir kavram olarak şehîd, Allah yolunda canını feda eden müslümanı ifade etmektedir. Kur'an'da şehîd lafzı, çoğunlukla “tanık” anlamında⁶³, bazı âyetlerde ise esmâ-i hüsnâdan biri olarak⁶⁴ “ilminden hiçbir şeyin gizli kalmadığı” anlamında kullanılmaktadır. Konumuzla ilgili olarak bu lafzın çoğul formu olan şühedâ kelimesi, Allah yolunda canını feda edenleri ifade etmek üzere üç âyette⁶⁵ zikredilmektedir.⁶⁶

Kur'an-ı Kerim farklı ayetleriyle şehitliğin önemine ve şehitlerin Allah katındaki müstesna mevkiye dikkat çeker. Söz gelimi onlara ölü denilmemesi gerektiği uyarısında bulunan Kur'an,⁶⁷ şehitlerin Cenâb-ı Hak indinde rızıklandırılmak,⁶⁸ cennetle ödüllendirilmek⁶⁹ gibi farklı ayrıcalıklarına vurgu yaparak, mü'minleri bu yüce gayeye teşvik eder.

Kur'an'ın kurmuş olduğu başarı denkleminde belirleyici rolün âhiretteki âkıbete biçildiği gerçeğinden hareketle, denilebilir ki şehitlik bu neticeyi temin etmenin en kısa ve selâmetli yoludur. Ancak konunun çerçevesini daha net çizgilerle çizme adına bu bölümde Uhud savaşı ile ilgili nâzil olan bazı ayetleri incelemek istiyoruz. Uhud, mü'minlerin mağlubiyetle ilk kez tanıştıkları bir muharebedir. Malum olduğu üzere bu savaşta yetmiş şehid verilmiş, Hz. Peygamber'in dişi kırılmış, pek çok sahabe yaralanmıştır. Bu üzücü mağlubiyet mü'minleri o derece sarsmıştır ki içlerinden bazıları, “müslüman olduğu-

⁶¹ Göktürk - Ünalın, “Yabancılaşan İnsan”, 133-134.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/238, 240-242.

⁶³ el-Bakara 2/143; en-Nisâ 4/41, 159; el-Mâide 5/117.

⁶⁴ en-Nisâ 4/33, 79, 166; el-Mâide 5/117.

⁶⁵ en-Nisâ 4/69; ez-Zümer 39/69; el-Hadîd 57/19.

⁶⁶ Fahrettin Atar, “Şehîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/428-429.

⁶⁷ el-Bakara 2/154.

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/169.

⁶⁹ Muhammed 47/4-6.

muz halde bu nasıl olur” türünden sözler sarfetmiştir.⁷⁰ İşte bu esnada içerisinde iki hayatî dersi barındıran “*Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz.*”⁷¹ mealindeki ayet nâzil olmuştur. Tefsirlerde benzer ifadelerle bu ayet üzerinden verilen iki derse dikkat çekilir. Buna göre bu ayetin verdiği birinci derste sünnetullah herkesin riayet etmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Yani dünya hayatını sürdürmek için Cenâb-ı Hakk’ın koymuş olduğu kanunlara nasıl riayet ediliyor ve buna riayet edildiği ölçüde başarılı olunuyorsa, savaşta da durum farklı değildir. Savaşta barış gibi dünya hayatının bir parçasıdır ve burada da sünnetullah uygun olarak gerekli hazırlıklar ve planlamalar yapılmalıdır. Ayetin verdiği ikinci ders, en az birincisi kadar dikkat çekicidir. Uhud savaşında mü’minlerin bir mağlubiyeti söz konusudur ve yaşamı sadece bu dünya hayatından ibaret görenler açısından bu mağlubiyet tam bir başarısızlıktır. Ancak bu, manzaranın sadece o kişilerce görünen tarafıdır. Tablonun Kur’ân’a bakan yüzüne göre, hakikatte ve esas itibarıyla üstün olan, kaybettiğinde dahi kazananlar, mü’minlerdir. Peki mü’minlere kaybettiğinde dahi kazanabilecek bir pozisyon kazandıran hasletler nelerdir? 1- Mü’minler en başta doğru bir inanca sahiptir, yani gerçek yaratıcılarına boyun eğmektedirler. Müşrikler ise sahte ilahlara. 2- Mü’minler savaşta da barışta da Cenâb-ı Hakk’ın koyduğu ölçülere göre hareket etmektedirler. Onlarsa kendi hevâlarının peşinden gitmektedir. 3- Mü’minler Cenâb-ı Hakk’ın değer verdiği kişilerdir, diğerleri ise bir müddet sonra hiç kimse tarafından hatırlanmayacak kişiler. 4- Mü’minlerin mücadelesi Cenâb-ı Hakk’ın rızasını kazanmak ve O’nun sözünü yüceltmek gibi yüce bir gayeye matuftur, onların ise gösteriş, menfaat veya küfrün sözcülüğünü yapmak gibi süflî hedeflere yöneliktir. 5- Mü’minler ebedî saadete nâil olacaktır, onlar ise ebedî hüsrana. 6- Mü’minlerden savaşta hayatını kaybedenler şehittir, yani Allah katında diridirler,⁷² onlar ise sadece birer ölüdür.⁷³

⁷⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/214; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân* (Dâru’l-Kütubu’l-Misriyye, 1964), 4/265.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/139.

⁷² el-Bakara 2/154.

⁷³ el-Mâtürîdî, *Te’vilât*, 2/459; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/418; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâruş-Şurûk, ts.), 1/478, 480.

Bu noktada tamamlayıcı olması açısından Uhud sonrasında Ebû Süfyân (ö. 31/651-52) ile Hz. Ömer (ö. 23/644) arasında yaşanan bir diyalogu aktarmak isteriz. Zira bu diyalog, Kur'an'ın mü'minlere aşılacak istediği bilincin sahabe nesli tarafından nasıl içselleştirildiğini gösteren somut bir örnektir. Rivayetlere göre Uhud savaşının ardından Ebû Süfyân, Müslümanların bulunduğu tepenin karşısına gelir ve onlara savaşın nöbetle olduğunu Bedir'e karşılık Uhud'u almakla eşitlendiklerini söyler. Hz. Peygamber ahabına "Hayır, hayır asla eşit durumda değiliz, zira sizin ölümleriniz cehennemde, bizim öldürülenlerimiz ise cennettir" şeklinde cevap verilmesini ister.⁷⁴ Bir başka rivayette Hz. Ömer'in Ebû Süfyân'a cennet ehli ile cehennem ehlinin bir olmayacağını bildiren ayeti⁷⁵ okuduktan sonra ilgili sözü söylediği aktarılır.⁷⁶

Görüldüğü üzere Kur'an hadiseleri anlık değerlendirmelere tabi tutan ve sadece zâtı itibariyle ele alan yaklaşımları onaylamamaktadır. Aksine Kur'an'ın sunmuş olduğu perspektife göre, durumlar ve hâdiseler zâhiri, gelip geçici, anlık kazançlara göre değil, kalıcı esaslı kazanımlara göre değerlendirilmeli, hakiki başarı buralarda aranmalıdır. Bunu Uhud özelinde biraz açacak olursak; Kur'anî yaklaşımı devre dışı bırakan bir anlayış açısından zâhirî görüntü ve anlık değerlendirmeler mü'minlerin büyük bir kayıp içerisinde olduğunu göstermektedir. Ancak Kur'anî perspektife göre, buradaki mağlubiyet ârizî bir durumdur, hak yolunda olanların haklılığına ve haklı olmaktan kaynaklanan üstünlüğüne esastan etki etmemektedir.

Neticeleri itibariyle ise Uhud'da yaşanan üzücü olayların en büyüğü olan mü'minlerin can kaybı, cenneti kazandıran yüksek bir derece olan şehitliğin elde edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Kuşkusuz bu, yanında en yüksek dünyevî kazançların dahi sıfırlandığı muhteşem bir kazanımdır. Zira insanoğlunun elde edebileceği dünveyî kazanım ne kadar büyük olursa olsun sonuçta fânîdir. Fânî bir şeyin bâki olanın yanında bir anlam ve değer ifade etmediği açıktır. Nitekim inkarcılar her fırsat bulduklarında dünya hayatı dışında bir hayatı tanımadıklarını ifade ederken Kur'an ise ahiret kaygısı taşımayıp sadece dünyayı amaç edinen bu gruba "Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir

⁷⁴ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 6/154.

⁷⁵ el-Haşr 59/20.

⁷⁶ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 6/157.

şey değildir”⁷⁷ demek suretiyle gerçeği hatırlatmaktadır.⁷⁸ Kur’ân, ısrarla ve farklı vesilelerle bu gerçeği ders verir. Söz gelimi yine Uhud savaşında yaşananlardan ötürü mü’minleri teselli sadedinde nâzil olduğu söylenen⁷⁹ ve her nefsin ölümü tadacağından bahseden ayette cehennemden uzaklaştırılıp cenneti kazanan kişinin gerçek kurtuluşa ulaştığı vurgulanır.⁸⁰ İlgili ayetin sonunda *وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ* “dünya hayatı aldatıcı bir metâdan başka bir şey değildir” şeklinde bir ifadeyle dünya hayatının “ayartıcı ve aldatıcı” yönüne dikkat çekilmesi ise, verilmek istenen dersi tamamlayıcı bir mahiyet arz etmesi yönüyle oldukça önemlidir.

Şehitlik modernitenin değerler dünyasında kendisine yer bulamayan bir kavramdır. Onun ne hakikat anlayışında, ne hayat anlayışında ne de bilgi anlayışında böyle bir değere yer bulmak mümkün değildir. Zira modernite öncelikle gerçekliği fizik ve metafizik olarak ikiye ayırır ve birincisini gerçek ikincisini ise hurafe olarak kabul eder.⁸¹ Bir “hayat”tan söz edilecekse bu sadece dünya hayatıdır. Şayet insan için bir cennet söz konusuysa o dünya hayatındadır veya burada elde edilmelidir. Dolayısıyla insana sürekli tüketmeyi, maddî üstünlüğü, hazlarının peşinde koşmayı, bireysellik adı altında bencilliği telkin eden modernitenin değerler sisteminde şehitlik kavramının yer almaması yadırğanmamalıdır.

Yukarıdaki ifadelerimizle maddî kazancın, bilim ve teknoloji alanında kaydedilen ilerlemelerin hiçbir anlam ve değer ifade etmediğini söylüyor değiliz. Böylesi bir iddia en başta, İslâm’ın reddettiği bir anlayıştır.⁸² Eleştirdiğimiz ve Kur’ân’ın da tenkid ettiği anlayış, önceki bölümlerde de altını çizdi-

⁷⁷ el-En’âm 6/32.

⁷⁸ Samed Yazar, *Kur’ân’da Oyun ve Eğlence Olgusu; Lehv, La’ib ve Lağv Kavramları Ekseninde* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 113.

⁷⁹ Hayreddin Karaman, vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/730-731.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/185.

⁸¹ Abdurrahman Arslan, “Soruşturma”, *Rihle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 51.

⁸² bk. Enfâl 8/60. Başarılı bir mü’min portresinin çizildiği ayetlerde de zekat vermenin veya zekat vermek için çalışmanın zikredilmesi, mü’minin maddî anlamda da üstün olması gerektiğine işaret etmektedir. el-Mü’minûn 23/4. Veren elin alan elden üstün olduğunu ifade eden nebevî öğretisi ise zekat ve sadaka vermeyi teşvik eden ayetlerin bir beyanı, İslâm’ın bu konudaki tavrının veciz bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Buhârî, “Zekât”, 30.

ğimiz üzere hayatı sadece dünya hayatına, başarıyı ise sadece maddî kazanca indirgeyen seküler pozitivist modern dünya görüşüdür.

Bu noktada bir parantez açarak olası bir yanlış anlamının önüne geçmek isteriz. Pek çok olgu gibi modernitenin de kendi içerisinde olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Nitekim sosyolojinin üç kurucusu olarak görülen Marx, Durkheim ve Weber de mevzuya olabildiğince analitik bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve bu konuyu olumlu ve olumsuz yönleriyle ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu değerlendirmelerin detaylarına girmek konumuzun sınırlarını ihlal anlamına gelecektir ancak örnek kâbilinden zikrecek olursak, söz gelimi Marx ve Durkheim modern çağı sorunlu bir dönem olarak görseler de bu çağın sunduğu olumlu fırsatların, olumsuz karakteristiklerine daha ağır bastığına inanmaktayken, Weber'in bu konuda daha kötümser olduğu söylenmektedir.⁸³

2.3. Kur'an'ın Çizdiği Başarılı İnsan Profili Açısından Salih Amel

Kur'an'a göre bir insanın değerini ve statüsünü belirleyen temel unsurlar sırasıyla inanç ve ameldir.⁸⁴ *الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* "iman edenler ve salih amel işleyenler" ifadesi, başarıya giden yolun adeta Kur'anî formülüdür. Kur'an açısından salih amel kavramı kişinin içini dilediğince doldurabileceği bir kavram değildir. Genellikle "din ve dünya için faydalı iş" olarak tanımlanan salih amel kavramı,⁸⁵ Kur'anî bir süzgeçten geçirildiğinde bir amelin "salih" olarak nitelendirilmesi için önce iman, sonra niyet gibi temel iki filtreden geçmiş olması gerekir. İnkârcıların amellerinin boşa gideceğini belirten ayetler gibi⁸⁶ Allah'ın rızası dışında farklı gayeler güdülen amellerin de iptal edileceğini ifade eden ayetler,⁸⁷ Kur'an'ın bu konudaki yaklaşımının çerçevesini çizmektedir.

Bu bağlamdaki bir başka âyette Cenâb-ı Hak kendi rızasının gözetilmediği işlerin boşa gideceği hakikatini etkili bir temsil üzerinden ders verir. Bu

⁸³ Ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 15-18.

⁸⁴ Bazı örnekler için bk. el-Bakara 2/82, 277; Âl-i İmrân 3/57; en-Nisâ 4/57, 122; el-Mâide 5/9.

⁸⁵ Mustafa Çağrıncı, "Sâlih", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/31-32.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/21-22; el-A'raf 7/148; el-Kehf 18/105.

⁸⁷ el-Bakara 2/264; et-Tevbe 9/61-69; el-Ahzâb 33/12-19.

temsile göre, yalçın bir kayanın üzerinde bulunan toprağı yağmurun silip süpürmesi gibi gösteriş için yapılan infâktan da geride faydaya medar hiçbir şey kalmayacaktır.⁸⁸ Bedir savaşına giderken Müşriklerin kervanın kurtulmuş olmasına rağmen Mekke'ye dönmeyi reddedip, Arapların kendilerinden övgüyle bahsetmeleri için orada develeri kurban edeceklerini ve eğleneceklerini söylemeleri, ayetin eleştiri kapsamına giren riyâcı anlayışın tipik yansımalarındandır.⁸⁹ Buna karşılık Allah'ın rızası gözetilerek yapılan infâk, Kur'ân'da iki kat ürün veren verimli bir bahçe örneğı üzerinden anlatılır.⁹⁰ Bu, Kur'ân'ın ameller konusunda neyi belirleyici kıldığını açık bir şekilde ortaya koyan bir mukayesedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'a göre amelin sâlih olup olmadığının kriteri, amelin kendisi değil, o ameli ortaya çıkaran tetikleyici güçtür. Hz. Peygamber'in meşhur "ameller niyetlere göredir" hadisi ise Kur'ân'ın bu konudaki tavrının veciz bir beyanıdır.⁹¹ Özetle Kur'ân'a göre aslı belirleyen olması sebebiyle usûl, asıldan önce gelir.

Bu yüzdendir ki ameller "insanların en hayırlısı başkalarına en faydalı olandır"⁹² nebevî öğretisinden hareketle "Allah rızası" diye adlandırılan bir üst ideal içindi, hiçbir iş sıradan veya rutin görülmemekteydi. Ne var ki modern zamanlarla birlikte insanın toplumla ve kozmik âlemlerle bütünleşmesini sağlayan üst ideallerin yerini faydacılık, bencillik ve bireycilik aldı. Modernite bir yandan teknolojik ilerlemelere imza atarken diğer taraftan böylesi önemli açmazlarla yüzleşmek zorunda kaldı.⁹³

Moderniteye göre bir işin değerli olup olmadığı, dünyevî bir kazancı netice verip vermediğı üzerinden anlaşılmaktadır. Bir iş için ne kadar gayret sarfedilirse sarfedilsin karşılığında bir şeyler elde edilemiyorsa o iş boşa gitmiş bir eylem, bu eylemin sahibi de başarısız bir insandır. Oysa Kur'ân'a göre amelin değerini belirleyen, neticeden önce niyet, süreç ve gayrettir. Peygamberlere görevlerinin insanları hidayete erdirmek değil sadece tebliğ olduğunu

⁸⁸ el-Bakara 2/264.

⁸⁹ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 4/63; 11/216.

⁹⁰ el-Bakara 2/265.

⁹¹ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1.

⁹² Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, *el-Mu'cem'ül-evsat* (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 6/58 (No. 5787).

⁹³ Göktürk -Ünalın, "Yabancılaşan İnsan", 132.

telkin eden ayetler,⁹⁴ başarının neticeye değil, görev bilinci ve süreç yönetimi gibi kriterlere göre değerlendirileceğine işaret eden açık emirlerdendir. Söz gelimi Hz. Nuh (a.s.) yüzlerce sene kavmine tebliğde bulunmuş olmasına rağmen kendisine az sayıda insan inanmıştır.⁹⁵ Kur'ân'ın kriterlerine göre oldukça başarılı olan Hz. Nuh'un, modernitenin verdiği karnede de aynı sonuçla karşılaşacağını kim iddia edebilir?

Süreci, gayreti ve niyeti değil, sadece bu dünyadaki sonucu ölçü almak bireyi pragmatist bir anlayışa sürükler. Böyle birisi için önemli olan pratikte elde edilendir, yani "olmak"tan ziyade "görünmek". Oluşturduğu bu zemin sebebiyle modern sistemde rakamlar, etiketler ve oluşturulan algıların hâkimiyeti söz konusudur, kişinin eylemleri bu etiketlere ve yerleşik algıya göre şekillenir.

Yeniden Kur'ân'ın değerler manzumesine dönecek olursak, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki sadece bu dünyada kazanmayı hedefleyen bir davranış türünün Cenâb-ı Hak indinde bir değeri yoktur. Mevdûdî'nin ifadesiyle Batıya uyanlar, amelleri mizanda tartıldığı zaman, hayatlarının muhteşem işleri olarak gördükleri şeylerin hiçbir anlam ve değer ifade etmediğini bizzat kendi gözleriyle göreceklerdir.⁹⁶

Sonuç olarak Kur'ân amelleri; niyetlere, gayretlere, sürece göre değerlendirir ve bunlar üzerinden insana bir başarı karnesi sunar. Kur'ân'ın çizdiği başarılı insan, olandır, görünen değil. Moderniteye göre ise bir ameli değerli ve anlamlı kılan, süreç ve gayretten ziyade dünyevî yararadır. Yaptığı işte dünyevî bir faydanın olmadığı düşünülen insan, niyeti ve gayretine bakılmaksızın başarısız sayılır. Böylesi bir yaklaşımın, insanları neticeyi alma adına her yolu mübah gören bir hayat tarzına teşvik ettiği açıktır. Bunun insanlığa hediyesi ise şahsiyetlerin değil de maskelerin revaçta olduğu bir dünyadır. Ne var ki insan kitlenin bir parçası olmaktan kendini kurtarıp tarihin öznesi olmadığı müddetçe, kullanmış olduğu maskeler onu bir nesne olmaktan öteye götüremeyecektir.⁹⁷

⁹⁴ er-Ra'd 13/40; en-Nahl 16/82; el-Kasas 28/56; eş-Şûra 42/48.

⁹⁵ Hûd 11/40.

⁹⁶ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 2/13. Ayrıca bk. el-Kehf 103-105.

⁹⁷ Göktürk -Ünalın, "Yabancılaşan İnsan", 134.

2.4. Kur'ân'ın Çizdiği Başarılı İnsan Profili Açısından Özgürlük

İlâhî öğretinin getirdiği temel prensiplerden birisi, inancın bir vicdan meselesi olduğu, insanların tamamen kendi özgür iradeleri ile iman etmesinin gerekliliğidir. Kur'ân'ın farklı din müntesiplerinin İslam dinini kabul etmeye zorlanmasını onaylamaması bunun bir yansımasıdır. Kur'ân uhrevî sonuçlarına katlanmak şartıyla daveti reddetmenin veya başka inançlara tâbî olmanın kapısını herkese açık bırakmaktadır.⁹⁸ “Dinde zorlama yoktur” ilkesi⁹⁹ Kur'ân'ın bu konuda insanlığa hediye ettiği temel evrensel ilkelere biridir.¹⁰⁰

Kur'ân'ın sunduğu özgürlüğün mahiyeti bakımından sûreten değil özü itibarıyla hakiki bir hürriyet olduğu söylenebilir. Kur'ânî özgürlük, gücünü ilâhî mesajın en temel doktrini olan tevhid ilkesinden alır.¹⁰¹ En yalın tanımıyla Kur'ân'a göre gerçek anlamda özgür insan, yalnızca Allah'a kulluk eden ve O'nun çizdiği sınırlar içerisinde hayat süren kişidir. Kur'ân'ın özgürlük ve tevhid arasında kurmuş olduğu anlamlı bağı daha net görebilmek adına bazı ayetleri mercek altına almak yararlı olacaktır. Bunlardan biri Cenâb-ı Hakk'ın “şeytana ibadet (kulluk) etmeyin” emrini içeren ayettir.¹⁰² Bu ayet, şeytanı bir mâbud, insanları da onun kulu pozisyonunda tasvir etmektedir. Peki bundan maksat nedir? Bu sorunun cevabı için tefsirlere başvurulduğunda buradaki nehiyden maksatın, “şeytanın telkinlerine, kışkırtmalarına aldanmak suretiyle ona itaat etmeyin” şeklinde açıklandığı görülür.¹⁰³ Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre, gerek bu ayetten gerekse Hz. İbrahim'in babasına şeytana kulluk etme uyarısından kastedilen,¹⁰⁴ yapılmasını emrettiği veya telkin ettiği şeylerde şeytana uyulmamasıdır.¹⁰⁵ Kur'ân'ın özgürlük ile tevhid arasında kurmuş olduğu denklemi anlamaya yardımcı olacak bir diğer ayet ise, hevâsını ilah

⁹⁸ el-Gâşiye 88/21-26.

⁹⁹ el-Bakara 2/256.

¹⁰⁰ Mustafa Özden, *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 108.

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/51; Hûd 11/2; Fussilet 41/14; el-Ahkâf 46/21

¹⁰² Yâsin 36/60.

¹⁰³ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/470; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/23; Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2001), 4/459.

¹⁰⁴ Meryem 19/44.

¹⁰⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5/358.

edinen kişi tiplemesinden bahseden ayetlerdir.¹⁰⁶ Tefsirlerde “hevâsını ilah edinen” ifadesiyle tasvir edilen prototip, genellikle bir adamın bir taşı veya kayayı ilah edindiği ondan daha güzelini gördüğünde onu bırakıp diğer nesneyi ilah kabul ettiği şeklinde veya daha genel bir bakış açısıyla, hevâsının (nefsinin) isteklerine boyun eğen ve sürekli bu istekleri yerine getirmeye çalışan kişi olarak açıklanır.¹⁰⁷

İlgili ayetlerin çizdiği tablo, Kur'an'ın özgürlük anlayışını ana hatlarıyla çizmekte ve özgürlük ile tevhid arasındaki ilişkiyi net bir şekilde resmetmektedir. Buna göre kişi sadece yaratıcısına bağlı olmalı sadece O'na boyun eğmeli, hayatını O'nun istediği sınırlar içerisinde sürdürmeli, kendini sadece O'na beğendirme kaygısı taşımalıdır. Bu, dışarıdan bakıldığında başta haram-helal olmak üzere belli kayıtlara dikkat etmeyi gerektirmesi sebebiyle özgürlüğü kısıtlayıcı bir tavır olarak görülse de aslında bizatihi özgürlüğün kendisidir. Zira koyulan bu kayıtların tamamı, kişiyi; maddî kazanımlar, kişisel çıkarlar, nefsin bitmek bilmeyen süflî arzuları gibi pek çok sahte ilâhın esiri olmaktan kurtarmaktadır. Yani kişi tek bir ilâha kulluk etmekle, başta en tehlikeli düşmanı olan nefsi olmak üzere¹⁰⁸ tüm sahte mâbutların boyunduruğuna girmekten kurtulmaktadır ki Kur'an'ın insanı ulaştırmak istediği özgürlük tam da budur.

Modern dünya ise özgürlüğü tüm içgüdülerin, arzu ve heveslerin serbest bırakılması olarak anlamakta ve tanımlamaktadır. Buna göre insanın her istediğini yapabiliyor olması, yani içgüdülerinin kendisini sürüklediği her yöne gitmesi, özgürlüktür. Bir diğer ifadeyle; salgı bezlerinin, hormonların esiri olmuş bir hayat tarzı, özgürlüğün ete kemiğe bürünmüş halidir. Moderniteyle birlikte insan ilk kez tamamen insan ürünü nesnelere oluşan bir dünya oluşturmakta ve kendisini oluşturduğu Golem'in (robot, otomat) kölesi olarak algılamaktadır. Araba, televizyon, cep telefonu gibi pek çok araç, gerçek işlevleri dışında sahiplerinin toplum içindeki üstün mevkilerini belirleyici konuma

¹⁰⁶ el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23.

¹⁰⁷ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 17/459; el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/28; Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/540.

¹⁰⁸ Ebü Dâvûd, “Edeb”, 35, (No. 4780).

yükseltmekte, bu ise rollerin değişimi anlamına gelmektedir.¹⁰⁹ Modern dünyada hükmeden ve özgür olan insan gibi görünse de aslında hevâların, arzuların ve nesnelere hükümranlığı söz konusudur. Dolayısıyla kendini özgür sanan insan, hakikatte iç mekanizmalarını, arzularını bile kontrol edemeyen hatta bunların esiri olmuş, Kur'ân'ın hevâsını ilâh edinen kişi olarak tarif ettiği tipten ta kendisidir. Şurası açıktır ki haz, lezzet, menfaat arayışlarıyla hırs ve ihtirasın bütününe ifade eden hevâ, ilâhî bir otorite tarafından belirlenen ilkelerce denetlenmez ve kontrol altına alınamazsa fertler ve toplumlar için helâk sebebi olur. Hakkın insanların hevâsına tabi olması durumunda gökler, yer ve bu ikisinde bulunanların fesâda uğrayacağına dikkat çeken ayet,¹¹⁰ tam da bu noktaya ışık tutmaktadır.

Modernite ile Kur'ân, özgürlük örneğinde de görüldüğü üzere çoğu zaman aynı kavramlardan bahsetmekte ise de bu kavramların içeriğini doldurma konusunda neredeyse taban tabana zıt bir yaklaşım sergilemektedir. Bu beklenmeyen bir sonuç değildir. Çünkü modernite ile Kur'ân'ın varlık tasavvurundan, hakikat anlayışına kadar en temel meselelerde ciddi bir ayrışım göze çarpmaktadır.

Söz gelimi Kur'ân'ın hakikat anlayışına göre gerçeğin, doğrunun (hakikatin) kaynağı ilâhîdir. Hakikatin bilgisi insana semâdan vahiy ve ilham yoluyla nakledilir. Peygamberler kendilerine inen vahiyler aracılığıyla insanları hakikatle buluşturur. Ancak bu hakikat ile insan âlemi, kendisini ve yaratıcısını tanır. Yine insan, ancak bu marifet ile bu üçlü arasındaki ilişki ağını sahil bir şekilde öğretilir. Söz konusu hakikatin meyvesi ise kişide güzel ahlak, toplumda barış, istikrar ve huzurdur. Modern dünya görüşünde hakikatin kaynağı da ölçüsü de insandır. Dolayısıyla her şeyin yerini, değerini, anlamını insan tayin eder. Modernitenin hakikatten gayesi insanı mutlu etmektir. Bunun, nefsanî istek ve arzuların önündeki engelleri kaldırmak ve kişiye olabildiğince yüksek seviyede haz alabileceği bir hayat sunmakla bu dünyada gerçekleşeceğine inanır.

¹⁰⁹ Erich Fromm, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, çev. Bozkurt Güvenç, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1995), 61.

¹¹⁰ el-Mü'minûn 23/71.

İkinci olarak Kur'an'a göre insan ilâhî nefhadan bir unsur taşımakta ve halifelik misyonunu üstlenmekteyken,¹¹¹ modernite açısından insan bir canlıdır, diğer canlılardan farkı sadece daha gelişmiş olmasıdır.¹¹² Hatta fen bilimlerinde geçerli olan natüralist anlayışa göre her şey maddeden ibaret olduğu için, insan sadece kas, kemik, hormon, enzim gibi çeşitli maddelerin farklı kombinasyonlarından teşekkül etmiş, gelişmiş bir canlıdır.¹¹³ Bu noktada bir parantez açarak zihne gelmesi muhtemel olan, "Modernite Batı kaynaklıdır ve Batı düşüncesinde Tanrı'yı kabul eden görüşler de mevcuttur. Dolayısıyla burada yapılan mukayese, hatalı veya eksiktir." şeklindeki itirazı cevaplandırmak isteriz.

Bu itirazda gözden kaçırılan iki husus söz konusudur. Bunlardan birincisi, Batı dünyasında hâkim anlayış, metafiziği reddeden ve her şeyi maddeye ve doğal sebeplere indirgeyen natüralist bilim anlayışıdır. İkincisi ise modern Batı düşüncesinde kabul edilen Tanrı, Descartes ve Spinoza felsefelerinde olduğu gibi pasifize edilmiş bir ilâhtır. Yani, Tanrı artık ya deizmin Tanrı'sıdır yahut varlığın geri kalanından ayrı olmayan panteizmin Tanrı'sıdır. Her iki durumda da Kutsal ya tam aşkınlaştırılarak ya da tam içkinleştirilerek buharlaştırılmıştır.¹¹⁴

Yeniden konumuza dönecek olursak, Kur'an ile modernite arasındaki ayrışımı tetikleyen en önemli konulardan biri de hayat tasavvurudur. Kur'an'a göre hayat iki aşamalıdır ve asıl olan ikinci hayattır. Modern dünya görüşüne göre tek bir hayat vardır o da bu dünyadadır. Modernite, göremediği ölçemediği şeylere yani gayba iltifat etmez. Modern dünya görüşünde görünenin, görüntünün bu kadar önemli olması ve öncelenmesine karşılık, Kur'an'da sıkça ahirete, görünmeyene dikkat çekilir ve insanlar görünenin câzibesine

¹¹¹ el-Bakara 2/30; es-Secde 32/9.

¹¹² Aslan, "Modernite Dine Bir Alternatif Olabilir mi?", 23.

¹¹³ Örneğin naturalist anlayışa göre insan fiziksel ve kimsayal süreçlerin bir ürünüdür. Ölüm denen hadise biyolojik hayatın sonlanmasıdır. Genel geçer standartları olan ahlâk kuralları yoktur. Değerlerin tamamı insan tarafından belirlenir. Latif Tokat, "Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi", *Bilimname* 34/2 (Ekim 2017), 125-126.

¹¹⁴ Tokat, "Modern Batı Dünya Görüşünün Tahlil ve Eleştirisi", 129.

aldanmama konusunda uyarılır.¹¹⁵ Örneğin aşağıdaki ayetlerde Kur'an'ın hayat ve dünya tasavvuru harika bir şekilde mezc edilerek sunulur.

إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ
أُولَئِكَ مَأْوَاهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

*“Bize kavuşma ümidi taşımayanlar, dünya hayatıyla yetinip onunla mutlu ve huzurlu olanlar, kanıtlarımıza aldırış etmeyenler var ya, hak ettikleri için onların yeri ateştir.”*¹¹⁶

Yûnus sûresinde geçen bu ayetler, asıl olanın âhiretteki hayat olduğuna işaret etmek suretiyle, bu dünya hayatını en yüksek gaye edinmeyi ve bununla tatmin olmaya çalışmayı şiddetle eleştirmekte, dünyanın Cenâb-ı Hak'ı tanıtan deliller manzumesi tabiri caizse ilâhî bir sergi olarak görülmesi gerektiğini ders vermektedir. Yûnus 10/8. âyette verilen mesaj ise Kur'an'ın olayları neticeleri itibariyle değerlendiren bakış açısını net bir şekilde yansıtmaktadır. Bütün bunlar göstermektedir ki insanın kendisi gibi dünyanın da fâni oluşuna sürekli vurgu yapan Kur'an'ın nezdinde ahiretin hesaba katılmadığı dünya hayatının da bu dünya hayatındaki lezzetlerin de hiçbir önemi yoktur. Bütün çabalarını bu dünyadan daha fazla haz alma hedefine yönelten inkârcıların ulaşmak için hayatlarını sarfettikleri ve en yüksek gaye olarak gördüğü dünyevî zevkler, Kur'an'ın nazarında “son derece kısa ve sonu acıklı bir eğlence”den başka bir şey değildir.¹¹⁷

Sonuç

Günümüz insanı modernitenin hükümranlığını sürdürdüğü bir dünyada yaşamaktadır. Bu, yaşamını çoğunlukla Batı menseli modern dünya görüşü tarafından içi doldurulmuş değerlere göre sürdürdüğü anlamına gelmektedir. Modernitenin değerler dünyasında maddî kazanımlar başarının en önemli ölçütü haline gelmiştir. Bu husus, günümüz insanının başarılı olmak veya başarılı görünmek adına maddî kazanımların peşine düşmesine, bu tutumu bir müddet sonra kanıksamasına ve olması gereken olarak algılamaya başlamasına sebep olmuştur. Başta özgürlük olmak üzere modernitenin günümüz

¹¹⁵ Âli İmrân 3/14, 185; et-Tevbe 9/38; er-Ra'd 13/62; Lokmân 31/33; el-Fâtır 35/5.

¹¹⁶ Yûnus 10/7-8.

¹¹⁷ Âli İmrân 3/197; en-Nisâ 4/77; İbrahim 14/30; el-Hicr 15/3; ez-Zümer 39/8.

insanına sunduğu değerler pratikte genel kabule mazhar olmuş durumdadır. Ancak bu değerler, Kur'ân'ın değerler sistemi ile uyuşmamaktadır. Kur'ân ile modernitenin temel kabulleri arasında ciddi bir ayrışma hatta çoğu zaman zıtlasma söz konusudur. Modernitenin maddeyi bu kadar önemsemesi ve tüm başarıları görünür maddî kazanımlara bina etmesine karşın, Kur'ân'a göre başarının tespitinde belirleyici etken manevîdir. Bir insanın yoksul insanlara yaptığı maddî yardımda dahi belirleyici olan o kişinin niyetidir ki bu tamamen manevî bir olgudur. Modernitenin özgürlük anlayışı da Kur'ân'ın özgürlük tasavvuru ile uyuşmamaktadır. Kur'ân'a göre hevâyı kontrol etmek, sadece Allah'a kul olmak ve O'na itaat etmekle elde edilen özgürlük, moderniteye göre hevâ ve arzuların peşinden gitmekle elde edilmektedir. Hayat ise Kur'ân'a göre dünya ve ahiret hayatı olmak üzere iki boyutludur. Kalıcı olan ise ikincisidir. Modernite ise tamamen bu dünya hayatını esas alır, bu dünyada mutluluğu en yüksek gaye olarak belirler. Şehitlik gibi kavramların modern dünya görüşünde bir karşılığı yoktur zira hayatını kaybedenlerin, aslında yaşıyor olduğu inancı her şeyi maddede gören modern dünya görüşünün idrakini aşan bir husustur. Bütün bu zıtlasma ve ayrışmaların temelinde Kur'ân ile modernitenin varlık, eşya, hayat tasavvurlarındaki farklılığın hatta aykırılığın yer aldığı görülmektedir. Bu meyanda sadece maddeye ve geçici olan dünya hayatına bina edilen modern dünya görüşünün ve başarı anlayışının insanı tatmin etmekten uzak olduğu, Kur'ân'ın sunduğu değerler sisteminin ve başarı kriterlerinin insanın fitratına çok daha uygun olduğu tespit edilmiştir. Zira açıktır ki niyetlerin dikkate alınmadığı ve adaletin tamamen sağlanmadığı bir değerlendirmenin neticesinde verilen başarı karnesinin insanoğlunu tatmin etmesi mümkün değildir. Israrlı bir şekilde geçici olan dünya hayatının aldatici zevklerinin peşinden gitmeyi, sürekli tüketmeyi ve daha fazla kazanmayı telkin eden modern dünya görüşü, dünya hayatının aldatici, geçici, kırılğan yönünü ustaca gizlemek suretiyle insanın mutlu olma isteğini istismar etmektedir. Özellikle de ülkemizde 6 Şubat 2023'te gerçekleşen kuvvetli depremler sonrasında yaşananlar ve benzeri hadiselerin ferdî planda her an yaşanabilecek oluşu ihtimali karşısında modern dünya görüşünün iflas ettiğini, Kur'ân'ın ise hayatın her anına ve yaşanacak her ihtimale dair son derece tutarlı bir tasavvur ve çözüm önerisi sunduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdübâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu‘cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur‘âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Kutubu'l-Misriyye, 1945.
- Altun, Fatmanur. “Modernite ve Modernizm: Batı-İçi Bir Tartışma”. *İbn Hal-dun Çalışmaları Dergisi* 6 (2) (2021), 99.
- Arslan, Abdurrahman. “Soruşturma”. *Rihle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 51.
- Aslan, Adnan. “Modernite Dine Bir Alternatif Olabilir mi?”. *Rihle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 24.
- Atar, Fahrettin. “Şehîd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 38/428-429.
- Bebek, Adil. “Felâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. 12/300.
- Bostan, Dursun. *Aydınlanma ve Postmodernizm*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi‘u’s-sahîh*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1413/1994.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çağrırcı, Mustafa. “Sâlih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. 36/31-32.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Davie, Grace. *Modern Avrupa'da Din*. çev. Akif Demirci. İstanbul: Küre Yayınları, 2000.
- Demir, Şeyhmus. vd., "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2008), 77-78.
- Demirel, Serdar. "Tarihte Bir Kırılma: Modernite". *Rihle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 16-17.
- Fara, Patricia. *Bilim Dört Bin Yıllık Bir Tarih*. çev. Aysun Babacan. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Fromm, Erich. *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, trc. Bozkurt Güvenç. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. Beyrut: Dâru'l-minhâc, ts.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysel Kimlik*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Giddens, Anthony - Sutton, Philip W. *Sosyolojide Temel Kavramlar*. çev. Ali Esgin. Ankara: Phoneix Yayınevi, 2018.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. Ankara: Remzi Kitabevi, 1993.
- Göktürk, İsmail. - Ünal, Mustafa. "Modern ve Geleneksel Değerler Arasında Yabancılaşan İnsan". *Selçuk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 11/9 (Aralık 2006), 138-139.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. Byy.: Remzi Kitabevi, ts.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed. *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsîri kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Ahmed, Halîl. *Kitâbu'l-'ayn*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu Hilâl, ts.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kahraman, Yakup. "Modern Bilim ve Din". *Milel ve Nihal Dergisi* 12/2 (2015).
- Kızılçelik, Sezgin - Erjem, Yaşar. *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*. İzmir: Saray Kitabevleri, 1996.
- Kumar, Krishan. *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Kütubu'l-Misriyye, 1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâruş-Şurûk, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütubu'l İlmiyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2002.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1999.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys. *Bahrü'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, Ebû Dâvûd. *es-Sünen*, nşr. Şuayb Arnaut. Byy.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Öğüt, Salim. "Modern İlahiyatçılar Hangi Anlayışın Mümessilleri", *Rihle Dergisi* 1/3 (Aralık 2008), 34.
- Özden, Mustafa. *Kur'ân'a Göre İnanma Hürriyeti*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru Hicr li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2001.
- Tokat, Latif. "Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi". *Bilimname* 34/2 (Ekim 2017), 125-126.
- Vural, Mehmet. *İslâm Ahlâkı ve Modern Ahlâk Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Yazar, Samed. *Kur'ân'da Oyun ve Eğlence Olgusu; Lehv, La'ib ve Lağv Kavramları Ekseninde*. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Yurdagür, Metin. "Fetret". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. 12/476-479.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.